

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Moskiewski uniwersytet Josipa Broz-Tity - Friedricha Waltera (1935-1941)

Author: Barbara Czapik-Lityńska, Adam Lityński

Citation style: Czapik-Lityńska Barbara, Lityński Adam. (2020). Moskiewski uniwersytet Josipa Broz-Tity - Friedricha Waltera (1935-1941). W: A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka (red. nauk.), „Verus amicus rara avis est : studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka”. (S. 96-118). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

BARBARA CZAPIK-LITYŃSKA
Uniwersytet Śląski w Katowicach

ADAM LITYŃSKI
Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

Moskiewski uniwersytet Josipa Broz-Tity – Friedricha Waltera (1935–1941)

1. Komuniści a problemy narodowościowe SHS – Królestwa Jugosławii

Komuniści jugosłowiańscy zorganizowali się w samodzielną partię polityczną po Wielkiej Wojnie i zwycięskim zamachu bolszewików w Rosji oraz bezpośrednio po utworzeniu (w marcu 1919) w Moskwie Trzeciej Międzynarodówki, po próbach rewolucji w Niemczech, po utworzeniu Węgierskiej Republiki Rad (w marcu 1919): w kwietniu 1919 r., na Kongresie Jedności, lewicowi socjaldemokraci powołali do życia Socjalistyczną Partię Robotniczą Jugosławii (komunistów). Przegłosowano przystąpienie do Trzeciej Międzynarodówki. Już w rok później (w czerwcu 1920) partia zmieniła nazwę na bardziej wyrazistą: Komunistyczna Partia Jugosławii [dalej: KPJ]¹. Liderami działań założycielskich i jej sekretarzami kierującymi partią byli serbscy matematycy i politycy Sima Marković²

¹ M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*. Warszawa 2004, s. 28; *Wielka encyklopedia powszechna PWN*. T. 30. Warszawa 2005, s. 459.

² Sima Marković, ur. 1888 Kragujevac, zm. 1939 ZSRR; syn nauczyciela; ukończył matematykę na Uniwersytecie w Belgradzie; tam też w 1913 r. uzyskał doktorat; od 1907 r. w Serbskiej Partii Socjaldemokratycznej; w 1918 r. jako wykładowca na Uniwersytecie w Belgradzie usunięty za poglądy polityczne; od powstania (kwiecień 1920) Socjalistycznej Partii Robotniczej Jugosławii w jej kierownictwie; w czerwcu 1920 r. wybrany sekretarzem generalnym partii oraz posłem do parlamentu; w styczniu 1921 r. uczestniczył w III Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej; wybrany do jej Komitetu Wykonawczego; po powrocie do kraju aresztowany

i Filip Filipović³. Zgodnie z doktryną marksizmu-leninizmu oraz w konsekwencji z drogowskazem Międzynarodówki Komunistycznej, komuniści nie mieli zajmować się problemami narodowymi, lecz prowadzić walkę klasową. Myślenie rewolucyjne i klasowe zdominowało nie tylko ludzi partii, lecz również twórczość pisarzy jugosłowiańskich, zafascynowanych komunizmem i możliwościami transformacji rzeczywistości. Nie wszyscy chcieli się podporządkować dyrektywom partii. Zwłaszcza „nacionalno pitanje” [problem narodowy] eskalowało różnice, spory, podziały⁴. Doprowadziło m.in. do konfliktu z Miroslavem Krležą, któremu

i skazany na 2 lata więzienia; po zwolnieniu wyjechał do Moskwy, gdzie brał udział w pracach Kominternu; w kwietniu 1925 r. stał się ze Stalinem, krytykując jego stanowisko w sprawach narodowościowych; w konsekwencji Komintern zawiesił go w kierowaniu partią; mimo to na zjeździe KPJ w 1926 r. w Wiedniu wybrano go ponownie sekretarzem generalnym, ale pod naciskiem Kominternu na kolejnym zjeździe KPJ usunięty z kierownictwa, a w 1929 r. usunięty w ogóle z partii; od 1931 r. więziony w Jugosławii; w 1934 r. zezwolono mu na wyjazd do ZSRR, gdzie pracował w Instytucie Filozofii Akademii Nauk ZSRR; w 1935 r. ponownie przyjęty do KPJ; w lipcu 1939 r. aresztowany i skazany – według oficjalnej informacji – na 10 lat łagru; słuch o nim zaginął; prawdopodobnie po wyroku niezwłocznie zamordowany. W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*. Red. W. ROSZKOWSKI, J. KOFMAN. Warszawa 2004, s. 796.

³ Filip Filipović, ur. 1879 w Čačak, zm. kwiecień 1938 r. Moskwa; jugosłowiański działacz komunistyczny; po maturze w Belgradzie w 1904 r. ukończył studia matematyczne w Petersburgu, a potem tamże pracował jako nauczyciel; jako student wstąpił do rosyjskiej partii socjaldemokratycznej, bliski bolszewikom; w 1912 r. wrócił do Serbii; został jednym z przywódców Serbskiej Partii Socjaldemokratycznej; redagował prasę partyjną; w czasie austriackiej okupacji Serbii internowany w Wiedniu; w 1919 r. w Budapeszcie współpracował z komunistami węgierskimi; w lutym 1919 r. przyjechał do Belgradu; współorganizator założenia Socjalistycznej Partii Robotniczej Jugosławii; wraz z Simą Markovićem kierował partią jako jej sekretarz; w sierpniu 1920 r. wybrany burmistrzem Belgradu i posłem do parlamentu Królestwa SHS; po delegalizacji KPJ (1921) pozbawiony immunitetu, skazany (1922) na 2 lata więzienia, zwolniony we wrześniu 1923 r.; zorganizował legalną fasadę KPJ o nazwie Niezależna Partia Robotnicza Jugosławii; został jej sekretarzem generalnym; na Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej w Moskwie (1924) wszedł do jej Komitetu Wykonawczego; w 1926 r. został zastępcą członka Prezydium KW Międzynarodówki i jugosłowiańskim delegatem do Bałkańskiego Biura Kominternu; w 1930 r. tymczasowy przewodniczący KPJ; odsunięty (1932), ale w 1935 r. został delegatem KPJ na VII Kongres Kominternu; w lutym 1938 r. aresztowany przez NKWD, 8 kwietnia 1938 r. skazany na karę śmierci i wkrótce rozstrzelany; zrehabilitowany przez Najwyższy Sąd Wojskowy ZSRR (październik 1957). W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 325–326; *Encyklopedija Jugoslavije*. T. 3. Zagreb 1958. Pierwsze wydanie encyklopedii ukazało się w latach 1955–1971 i zawierało osiem tomów. Drugie wydanie pojawiło się w latach 1980–1990 i zawierało sześć tomów. Inicjatorem i autorem projektu encyklopedii, a następnie koordynatorem i głównym wykonawcą był Miroslav Krleža. Jego zasługi dla kultury jugosłowiańskiej były tak ogromne, że kandydował do literackiej Nagrody Nobla, którą ostatecznie otrzymał Ivo Andrić. Obaj pisarze byli w młodości zafascynowani ideą jugosłowiańską. Lewicowe zaangażowanie nie było czynnikiem sprzyjającym Krleży. Wybrano pisarza mniej radykalnego, przemawiającego z pozycji uniwersalnej.

⁴ Zob. S. LASIĆ: *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb 1970, *passim*; S. MARKOVIĆ: *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*. Beograd 1923; por. V. BOGIŠIĆ: *Marković Sima*. In: *Krležijana*. T. 2: *M–Ž*. Red. V. VISKOVIĆ. Zagreb 1999, s. 17.

Marković zarzucał stanowisko nacjonalistyczne, prochorwackie. Poglądy Krleży i ich ewolucja to zagadnienie wymagające innego opracowania⁵.

Znamienne, że Marks i Engels nie pozostawili ani jednego studium poświęconego teorii narodu, co określono jako „wielki historyczny błąd marksizmu”⁶. Nie ulega wątpliwości, że nie doceniali oni doniosłości odrębności narodowych, chociaż Wiosna Ludów skłaniała niekiedy Engelsa do wypowiedzi na tematy narodowe, na temat aspiracji do tworzenia jednolitych narodowo państw. *Manifest komunistyczny* (1848) zawiera znane sformułowanie, że „robotnicy nie mają ojczyzny”, co było kwintesencją przekonania, że wraz z rozwojem kapitalizmu zanikają też odrębności narodowe, a „panowanie proletariatu jeszcze bardziej spotęguje ich zanikanie”⁷. Zwycięstwo światowej rewolucji proletariackiej miało być początkiem świata uniwersalnej świadomości klasowej⁸. H. Arendt uogólni, że Marks dokonywał *proroczej* projekcji historii w przyszłość⁹. Natomiast doktryna Lenina była „bardziej karykaturą marksizmu aniżeli jego kontynuacją w nowych warunkach”¹⁰.

Pojmowanie dziejów ludzkości jako historii permanentnej walki klas skutkowało usuwaniem problemów narodowych w cień tejsze walki klasowej, diametralnie im przeciwstawnej¹¹. „Zarówno Marks, jak Engels uważali, że małe państwa słowiańskie we wschodniej Europie są anachroniczne [...], opowiadali się za wielkimi mocarstwami, centralizmem [...]"¹². Problemy narodowości u Marksa i Engelsa, a w konsekwencji u marksistów, Robert Conquest uzna za „obszar zaślepienia”¹³. Pragmatyczny Lenin zaczął doceniać siłę ruchów narodowych, ale chciał ją spożytkować dla celów rewolucji. Socjaliści powinni popierać ruchy narodowe, ale tylko po to, „by przyspieszyć obalenie wspólnego wroga, ale niczego nie oczekują dla siebie od tych **chwilowych** sprzymierzeńców, ani **nie czynią im żadnych ustępstw**”; to jest istota poglądów Lenina jeszcze przed 1903 r.¹⁴

⁵ Zob. J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža*. Warszawa 1975. Rozległa eseistyka Krleży uwzględniona została głównie w perspektywie historycznoliterackiej. Perspektywa kulturowa i polityczna czeka nadal na opracowanie.

⁶ P. LAWRENCE: *Nacjonalizm. Historia i idea*. Tłum. P.K. FRANKOWSKI. Warszawa 2007, s. 62.

⁷ M. WALDENBERG: *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*. Warszawa 1992, s. 185, *passim*.

⁸ M. BILLIG: *Banalny nacjonalizm*. Tłum. M. SEKERDEJ. Kraków 2008, s. 59.

⁹ H. ARENDT: *Polityka jako obietnica*. Red. i oprac. J. KOHN. Tłum. W. MADEJ, M. GODYŃ. Posłowie P. NOWAK. Warszawa 2005, s. 101.

¹⁰ H. OLSZEWSKI: *Słownik twórców idei*. Poznań 1998, s. 255; por. też M. BIERDIAJEW: *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*. Tłum. H. PAPROCKI. Kęty 2015, s. 92; zob. też R. CONQUEST: *Uwagi o spustoszonej stuleciu*. Tłum. T. BIEROŃ. Poznań 2002, s. 88; I. BERLIN: *Karol Marks – jego życie i środowisko*. Tłum. W. ORLIŃSKI. Warszawa 1999, s. 227.

¹¹ M. WALDENBERG: *Kwestie narodowe...*, s. 191; R. PIPES: *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*. Warszawa 2015, s. 23.

¹² R. PIPES: *Czerwone imperium...*, s. 22; zob. też A. WALICKI: *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*. Warszawa 1996, s. 323; J. SMAGA: *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*. Kraków 1992, s. 38 i n.

¹³ R. CONQUEST: *Uwagi o spustoszonej stuleciu...*, s. 88.

¹⁴ Cyt. za: R. PIPES: *Czerwone imperium...*, s. 37 [podkr. A.L.].

Komuniści jugosłowiańscy początkowo odnieśli sukces; ich partia w wyborach do Skupsztiny (parlamentu) uzyskała trzeci wynik w kraju, zdobywając 58 mandatów¹⁵. Stało się tak na fali niezadowolenia z pierwszej konstytucji (28.06.1921) Królestwa SHS¹⁶, która nie spełniała ani oczekiwań socjalnych w owych czasach rewolucyjnego wrzenia w Europie, ani nie odpowiadała rzeczywistości w sprawach narodowych, ani nawet nie mógł zyskiwać aprobaty sposób jej uchwalenia. skutkiem niezadowolenia z kształtu ustrojowego państwa i zachowawczego ustroju socjalnego było podjęcie przez komunistów akcji terrorystycznych, skutecznych: zamach na życie księcia Aleksandra wprawdzie nie pozbawił regenta życia, ale rannych zostało aż dziesięć osób z jego otoczenia, inny zamach – na ministra spraw wewnętrznych – był już ze skutkiem śmiertelnym. Reakcją władz było uchwalenie (2.08. 1921) przez Skupsztinę ustawy o zapewnieniu bezpieczeństwa i porządku w państwie, na podstawie której zdelegalizowano KPJ, a jej posłów do parlamentu (Skupsztiny) pozbawiono mandatów¹⁷. KPJ zeszała do podziemia. W kilka miesięcy później (w kwietniu 1922 r.) ustawa o podziale administracyjnym kraju umocniła serbski centralizm¹⁸. Kilka lat później, w styczniu 1929 r., król SHS Aleksander, w odpowiedzi na żądania narodowe Chorwatów, a także żądania opozycji, dokonał zamachu stanu: zawiesił konstytucję i ustanowił własną dyktaturę¹⁹. Nazwa państwa uległa zmianie na Królestwo Jugosławii. To zjawisko niemal powszechne w Europie po Wielkiej Wojnie: stanowienie ustroju demokratycznego i liberalnego jako skutek wojny i kilku rewolucji, ale załamywanie się tego kierunku po kilku–kilkunastu latach. Węgry, Rumunia, Bułgaria, Grecja, Turcja przekształcona z Imperium Osmańskiego – to dyktatury; inne²⁰ pójda w ich ślady lub przynajmniej w kierunku autorytaryzmu. Tylko Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia, Szwajcaria

¹⁵ M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy...*, s. 29; W. WALKIEWICZ: *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*. Warszawa 2000, s. 54; liczbę 59 mandatów podają W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 439.

¹⁶ Tekst zob.: *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_\(1921\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Срба,_Хрвата_и_Словенаца_(1921)) [Dostęp: 28.10.2018 r.].

¹⁷ W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 441–442; W. WALKIEWICZ: *Jugosławia...*, s. 57; zob. też M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy...*, s. 29.

¹⁸ B. JELAVICH: *Historia Bałkanów*. T. 2: *Wiek XX*. Tłum. M. CHOJNACKI, J. HUNIA. Kraków 2005, s. 166–167; W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 440.

¹⁹ Zob. tekst noweli konstytucyjnej: *Закон о краљевској власти и врховној државној управи (1929)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_\(1929\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Закон_о_краљевској_власти_и_врховној_државној_управи_(1929)) [Dostęp: 28.10.2018 r.].

²⁰ Wydarzenia: nacjonalistyczny przewrót w Bułgarii (1923); królewski zamach stanu w Hiszpanii (gen. Primo de Rivera), (1923); zamach majowy w Polsce, zamach marszałka Carmony w Portugalii (rządy Salazara od 1932), zamach Smetony na Litwie (1926); w Finlandii zamach konserwatywnej prawicy (1930–1931); ustanowienie reżimu autorytarnego w Austrii, prawicowy zamach stanu Ulmanisa na Łotwie, zamach Pätsa w Estonii (1934); przewrót wojskowy w Republice Greckiej (1935); rebelia wojskowa w Hiszpanii i wojna domowa (1936); królewski zamach stanu w Rumunii (1938). J. BASZKIEWICZ: *Powszechna historia ustrojów państwowych*. Gdańsk 1998, s. 343–344; zob. też J. HOLZER: *Europa wojen 1914–1945*. Warszawa 2008, s. 280 i n.

i Skandynawia (bez Finlandii) utrzymały formę ustrojową demokratyczno-liberalną; to niewiele. W dwa lata później (we wrześniu 1931 r.) król Jugosławii ogłosił („oktrojował”) następną konstytucję²¹, która wprawdzie stanowiła dwuizbowy parlament, ale w praktyce niewiele zmieniała, minimalizując i nadzorując wszelką działalność polityczną, a zwłaszcza narodową²².

Jak sygnalizowano poprzednio, komuniści doktrynalnie byli zupełnie nieprzygotowani do rozwiązywania problemów narodowych. Traktowali Królestwo SHS jako dziecko systemu wersalskiego (by nie użyć późniejszych słów Mołotowa pod adresem Polski o bękarcie traktatu wersalskiego), to był system stworzony przez „imperialistów” i tym samym dla komunistów Trzeciej Międzynarodówki nienawistny.

Od pierwszych dni istnienia Królestwa SHS problemy narodowe zaś występowały. Koncepcje jugoslawizmu, niejednolite zresztą, rodziły się bez mała sto lat przed pierwszą wojną światową, ale miały zróżnicowane podłoże i przechodziły też rozmaite koleje.

Nader ważne były tu dwie okoliczności: narody, które ostatecznie utworzyły Królestwo SHS/Jugosławię, to narody małe i mające uzasadnione poczucie zagrożenia przez otoczenie, wspomagane doświadczeniami historycznymi. Cofając się w czasie, przywołać trzeba skutki przekształcenia monarchii habsburskiej w państwo dualistyczne (1867) – Austro-Węgry, co dawało Węgrom dużą swobodę w prowadzeniu polityki wewnętrznej, a więc m.in. wobec ziem chorwackich i tamtejszych mieszkańców. Uległo to co prawda poprawie po zawarciu ugody węgiersko-chorwackiej 1868 r.²³, która dawała autonomię ziemiom chorwackim znajdującym się w ramach Węgier. Ale przecież ziemie, które Chorwaci zdecydowanie uważali za swoje, znajdowały się też w austriackiej, a nie węgierskiej części dualistycznego państwa: Dalmacja, Istria. Była to tzw. Przedlitawia, w odróżnieniu od Zalitawii po stronie węgierskiej (nazwa od rzeki granicznej).

Źródło: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Zalitawia> [Dostęp: 26.10.2018 r.]

²¹ *Устав Краљевине Југославије (1931)*, [https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Југославије_\(1931\)](https://sr.wikisource.org/wiki/Устав_Краљевине_Југославије_(1931)) [Dostęp: 28.10.2018 r.].

²² Bliżej zob. zwłaszcza B. JELAVICH: *Historia Bałkanów*. T. 2..., s. 216 i n.; W. FELCZAK, T. WARSILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 449 i n.; zob. także J. WOJNICKI: *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry*. Warszawa 2005, s. 9.

²³ Zob. W. FELCZAK: *Uгода węgiersko-chorwacka 1868 r.* Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

Drugą nader ważną okolicznością w jesieni 1918 r., gdy kończyła się Wielka Wojna (jej pierwsza część²⁴), to ta, że kraje południowosłowiańskie były w przeciwnych obozach walczących i w odmiennym charakterze. Serbia była już przed wojną państwem niepodległym, a w czasie wojny sojusznikiem ententy, bohaterko walczącym, który poniósł koszarne straty ludnościowe²⁵ oraz majątku narodowego, ale z wojny wyszedł zwycięsko i z podniesionym czołem. Natomiast Chorwaci i Słoweńcy byli częścią zdruzgotanych Austro-Węgier; oni zostali oswobodzeni z niewoli, a oswobodzicielami byli m.in. Serbowie. Czarnogórcy przez wielu polityków Zachodu uważani byli za żyjących w odrębnym państwie Serbów. Na to nakładały się powojenne oczekiwania zwycięskiej (mimo niewielkich zasług) w Wielkiej Wojnie Italii, która w traktacie londyńskim (26.04.1915 r.) za cenę przystąpienia do ententy wytargowała duże nabytki terytorialne w Alpach, ale także Triest, Istrię, znaczną część wybrzeża Morza Adriatyckiego wraz z Dalmacją i licznymi wyspami rejonu.

Źródło: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Traktat_londy%C5%84ski_\(1915\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Traktat_londy%C5%84ski_(1915)) [Dostęp: 26.10.2018 r.]

W tej sytuacji Chorwatom i Słoweńcom najzgrabniej byłoby przyłączyć się do Serbii. Stworzenie jednego państwa południowosłowiańskiego było bardziej

²⁴ Zauważyć warto, że po 11 listopada 1918 r. w Europie Wschodniej i Środkowej natychmiast zaczęła się druga część Wielkiej Wojny: czerwona Rosja wypowiedziała traktat brzeski i ruszyła w imperialnym pochodzie na zachód. Biała Rosja swoje największe sukcesy odnosiła w 1919 r. i była o krok od zwycięstwa. Przeciwko rozbirowi Imperium Osmańskiego powstała też Turcja, po części w sojuszu z czerwoną Rosją. W ten sposób wojna po 11 listopada 1918 r. rozgorzała z nową siłą od Przymykła Północnego, przez kraje nadbałtyckie, Ukrainę, Północny Kaukaz i Zakaukazie. Zakończyła się zaś w marcu 1921 r. traktatem ryskim rosyjsko-polskim oraz w tym samym czasie traktatem rosyjsko-tureckim i rozbiorem Armenii.

²⁵ Serbia liczyła ok. 4,5 mln mieszkańców, w czasie Wielkiej Wojny zaś straty osobowe sięgnęły 28% ludności, w wyniku walk oraz na skutek głodu i epidemii; zginęło ok. 500–600 tys. żołnierzy oraz ok. 600 tys. osób cywilnych. M. WALDENBERG: *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*. T. 1: 1991–2002. T. 2: 2002–2004. Warszawa 2005 [współoprawne], s. 68.

potrzebne Chorwatom i Słoweńcom aniżeli Serbom i Czarnogórcom. Deklaracja korfuńska²⁶ (20.07.1917 r.) stała na stanowisku jedności narodowej Serbów, Chorwatów i Słoweńców, i zapowiadała utworzenie wspólnego państwa, pod panującą w Serbii dynastią Karadziordziewiców, z objęciem także Czarnogóry. Podgoricka Skupština oraz panujący w Czarnogórze król Mikołaj I Petrović-Niegosz w listopadzie 1918 r. doszli do porozumienia w sprawie zjednoczenia Czarnogóry z Serbią pod panowaniem Karadziordziewiców, i w ten sposób proklamowane 1 grudnia 1918 r. Królestwo SHS objęło także Czarnogórę²⁷. Deklaracja korfuńska została wykonana, a więc realizowano program jugosłowiański, a nie wielkoserbski lub wielkochorwacki²⁸. Kładąca kres prowizorium ustrojowemu konstytucja 1921 r. (tzw. widowdańska²⁹) ustanawiała system centralistyczny, o silnej władzy monarszej, co w konsekwencjach praktycznych tworzyło warunki supremacji Serbów, najliczniejszych w Królestwie i zasłużonych historycznie. „Rozpad Austro-Węgier został spowodowany przede wszystkim przez nieuregulowanie spraw narodowościowych. Spraw tych jednak nie potrafiły uregulować w pełni zadowolająco również państwa sukcesyjne³⁰. Wszędzie coraz większą rolę zaczęły odgrywać nacjonalizmy. Znamy to z Kresów II Rzeczypospolitej. W Królestwie SHS/Jugosławii nacjonalizm chorwacki występował z coraz większą mocą przeciwko dominacji Serbów. Nasilały się tendencje dezintegracyjne.

Komunistyczna Partia Jugosławii była jedyną partią ogólnojugosłowiańską; wokół istniały i działały jedynie partie narodowe. Jej celem była wszak rewolucja proletariacka, a nie rozwiązywanie problemów narodowych, które po rewolucji – w co wierzyli komuniści – same znikną. Pod wpływem Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej (Moskwa, czerwiec–lipiec 1924 r.) KPJ odeszła od unitaryzmu narodowego i zaczęła wspierać ruchy dążące do niepodległości Chorwacji, Słowenii, Czarnogóry, Macedonii oraz Albańczyków w Kosowie³¹.

²⁶ Była to podpisana na wyspie Korfu, w miejscu pobytu rządu serbskiego na emigracji, umowa między rządem Serbii a Klubem Jugosłowiańskim reprezentującym Chorwatów i Słoweńców w austriackiej Radzie Państwa.

²⁷ J. WOJNICKI: *System konstytucyjny Serbii i Czarnogóry...*, s. 8.

²⁸ H. BATOWSKI: *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*. Wyd. 2. poprawione i uzupełnione. Kraków 1982, s. 175; M. TANTY: *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*. Warszawa 2003, s. 147.

²⁹ Uchwalona została 28 czerwca 1921 r. – w rocznicę bitwy na Kosowym Polu (1389), w dzień św. Wita – *Vidovdan*, stąd widowdańska.

³⁰ H. BATOWSKI: *Rozpad Austro-Węgier...*, s. 300.

³¹ M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy...*, s. 29–30.

2. 1934: o roku ów...!

Rok 1934 był ważny w Europie dla co najmniej kilku osób z kręgu naszej obserwacji.

Nad Szprewą było już dawno po podpaleniu Reichstagu (1933), ale to w 1934 r., w piękną czerwcową „noc długich noży”, Führer NSDAP i narodu niemieckiego zlikwidował całą opozycję partyjną i w kilka tygodni później objął ostatni urząd w państwie, z którym jeszcze musiał się trochę liczyć. Nad pięknym modrym Dunajem w gorący lipcowy dzień zamordowany został przez bojówkę hitlerowską (w kolejnym zamachu) Engelbert Dollfuss – kanclerz Austrii, któremu wprawdzie koncepcje liberalne były nieznośne, ale który m.in. stał na stanowisku utrzymania niepodległego państwa austriackiego, wbrew jakże silnym w Austrii hitlerowcom.

W październiku tegoż 1934 r. w Marsylii, wysiadając z krążownika „Dubrownik”, zginął w ustaszowskim zamachu, przybywający właśnie z oficjalną wizytą do Francji, król Jugosławii, rządzący dyktatorsko, Aleksander I Karadziordziewić (wraz z nim zginął także francuski minister spraw zagranicznych Louis Barthou). Tron objął prawem sukcesji jedenastoletni Piotr Karadziordziewić, w związku z czym władzę – o dużym wszak zakresie – objęła regencja.

Tylko nieco wcześniej tego samego roku, w marcu 1934 r., z jugosłowiańskiego więzienia wyszedł ten, który już w kilka tygodni później przyjmie pseudonim, pod którym świat będzie znał go zawsze: Tito. Kim był? Urodził się w jako siódme z piętnaściorga dzieci w katolickiej rodzinie chłopskiej w Kumrowcu, na pograniczu Chorwacji i Słowenii³². Pracował jako kowal. Od 1913 r. służył w armii austro-węgierskiej; w 1915 r. dostał się do niewoli rosyjskiej; uwolniony po rewolucji lutowej 1917 r. przybył do Piotrogradu, gdzie uczestniczył w przygotowaniach do bolszewickiego zamachu stanu. Aresztowany w miesiącach liberalnego Rządu Tymczasowego i zesłany na Syberię, uczestniczył w rewolucji bolszewickiej jako członek Czerwonej Gwardii w Omsku, a później w Kazachstanie. W 1920 r. wrócił do kraju urodzenia jako działacz bolszewicki³³. Po delegalizacji KPJ pełnił oficjalnie funkcję sekretarza generalnego Związku Zawodowego Metalowców. W 1927 r. wszedł do komitetu KPJ w Zagrzebiu, a w 1928 r. został zastępcą członka Biura Politycznego tejże partii. Kilkakrotnie był aresztowany. Od 1929 r. spędził w więzieniu ponad pięć lat, tam też poznał m.in. Moše Pijade³⁴,

³² Zob. m.in. P. ŻUREK: *Tożsamość narodowa Josipa Broz Tity*. W: *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX-wiecznych dyskusji i polemik*. Red. K. MAJDZIK, J. ZAREK. Katowice 2017.

³³ W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1293.

³⁴ Moša Pijade – komunistyczny rewolucjonista, jeden z najważniejszych polityków z kręgu Tity, dziennikarz, malarz. Nikica Petrak, autor hasła *M. Pijade* (w: *Krležijana*. T. 2. Zagreb 1999, s. 148), sugeruje, że w 1939 r., podczas spotkania z Djilasem i Pijadem, Krleža powiedział, co myśli

głównego ideologa partyjnego. W więzieniu przeżył okres rządowych, policyjnych prześladowań, w czasie których wielu działaczy komunistycznych w Królestwie Jugosławii zostało zamordowanych; przypuszczalnie więzienie ocaliło mu życie³⁵.

Po wyjściu z więzienia otrzymał nakaz osiedlenia się w rodzinnym Kumrovcu i codziennego meldowania się na policji. Już w lipcu 1934 r. wyjechał – oczywiście legitymując się fałszywymi dokumentami – do Wiednia, gdzie mieściła się siedziba Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Jugosławii; wszedł w skład Biura Politycznego KC KPJ. Towarzysz Tito prowadził wtedy bardzo aktywny i ruchliwy tryb życia: z komunistycznymi zadaniami bywał we Wiedniu, Paryżu, Pradze, Brnie, zrećcznie wymykając się tropiącej go policji. To na zjeździe KPJ w Brnie powierzono mu zadanie pracy w Międzynarodówce Komunistycznej – w Sekretariacie Komitetu Wykonawczego na Bałkany, ale od początku powięziennej działalności Tity jego protektorem był szef KPJ Josip Čižinski, znany jako Milan Gorkić³⁶. To właśnie Gorkićowi, jego protekcjom i rekomendacjom, Tito zawdzięczał ówczesny awans partyjny. W połowie lutego 1935 r. „fryzjer Juraček”³⁷ wyruszył w chyba najważniejszą podróż swojego życia: przez Polskę jechał do Raju, czyli do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, do Moskwy. Można się domyślać, że był wrzuszony. Ale generalnie Tito miał i szczęście, i zręczność przeżycia: on stamtąd wróci. Gorkić zaś nie wróci. Czy za sprawą Tity? Gorkić i Tito byli bliskimi współpracownikami. Gorkić wspierał również Mirosława

o czystkach stalinowskich, o procesach i ofiarach stalinizmu, o dogmatyzmie w kulturze. Pijade nie godził się z opinią Krleży. Więcej na ten temat: I. OČAK: *Krleža – Partija (Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917–1941)*. Zagreb 1982 oraz IDEM: *Tito – Krleža, prijeratni susreti*. Zagreb 1981.

³⁵ J. PIRJEVEC: *Tito*. Tłum. J. POMORSKA, J. SŁAWIŃSKA. Warszawa 2018, s. 30–36; L. BENSON: *Jugosławia. Historia w zarysie*. Tłum. B. GUTOWSKA-NOWAK. Kraków 2011, s. 86.

³⁶ Milan Gorkić, właśc. Josip Čižinski, ur. 1904 Sarajewo, zm. 1937? ZSRR, jugosłowiański działacz komunistyczny, pochodził z chłopskiej rodziny czeskiej osiadłej w Bośni; już w szkole średniej przystąpił do skrajnej lewicy młodzieży jugosłowiańskiej; wyjechał do Moskwy i uczył się w szkole Kominternu; awansował w aparacie Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży, członek Komitetu Wykonawczego KMM (1924), sekretarz KMM (1928), członek Biura Politycznego KMM; sekretarz generalny Komunistycznej Partii Jugosławii (1932); partię kierował z Moskwy i z Wiednia, ale także przedsiębrał tajne podróże do Jugosławii, m.in. w Lublanie przewodniczył krajowej konferencji partyjnej (1934); przewodniczył delegacji jugosłowiańskiej na VII kongres Kominternu i jako jedyny delegat KPJ został zastępcą członka jego Komitetu Wykonawczego (1935); siedzibę KPJ przeniesiono do Paryża (1936) i Gorkić podróżował między Moskwą i Paryżem; wezwany do Moskwy, aresztowany i zamordowany; zamordowano też jego pierwszą żonę (1937). I. OČAK: *Josip Čižinsk-Gorkić. Početak revolucionarnog putta*. „Radovi Zavoda za hrvatsku povijest” 1984, vol. 17, br. 1; IDEM: *Gorkić Milan*, in: *Krležijana*. T. 1. Zagreb 1999, s. 304–305.

³⁷ J. WOYDYŁO: *Tito jakiego nie znamy*. Wyd. Spar. [b.d.w.], s. 33; natomiast P. Simić podaje, że Tito przyjechał pociągiem z austriackim paszportem na nazwisko Joseph Gofmacher. P. SIMIĆ: *Tito. Zagadka stulecia*. Tłum. D. CIRLIĆ-STRAZYŃSKA, D.J. ĆIRLIĆ. [Wrocław] 2009, s. 47. Nie można wykluczyć, że posługiwał się więcej niż jednym paszportem.

Krleżę, gdy zarzucano mu trockizm³⁸. W latach 1928–1941 – zdaniem Lascia – działały w kulturze jugosłowiańskiej cztery centra ideologiczne: 1) Krleżański, w którym Krleżę wspierali Marko Ristić i Vaso Bogdanov; 2) stalinowski (Stevan Galogaža, Otokar Keršovani, Milovan Djilas), zróżnicowany, ale niekrytycznie przekonany o swoich racjach prowadzących do celu i zwycięstwa; 3) nacjonalistyczny; 4) liberalny. Wszystkie centra kulturowe były w mniejszym lub większym stopniu uwikłane w konflikt na lewicy³⁹. Postępująca dogmatyzacja sztuki wynikała z dążenia do podporządkowania jej stalinowskiej wizji rewolucji oraz potrzebom partii i jej ideologii. W jugosłowiańskich polemikach wokół sztuki i polityki nie mówiono o stalinowskich czystkach, w których ucierpieli jugosłowiańscy komuniści (w tym przyjaciele Krleży). Jednak według Miroslava Krleży to właśnie czystki były powodem konfliktu na lewicy. Josip Broz Tito bardzo cenił Krleżę, a ten potrafił dostrzec zalety i wady jego polityki⁴⁰.

Czas, w którym towarzysz Tito przybywał do komunistycznej Mekki, i tam był czasem szczególnym. Rok 1934 był bowiem niebagatelny również w dziejach Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i światowego ruchu komunistycznego. Na początku 1934 r., w styczniu, odbył się XVII Zjazd Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), określany niekiedy mianem „zjazdu zwycięzców”, bo podobno gospodarka miała się zwycięsko: postępy industrializacji były imponujące, w rolnictwie zaś zakończono kolektywizację, co było zwycięstwem oczywistym, bo przecież gospodarka kolektywna jest wyższą formą gospodarowania w rolnictwie. Mogłoby się wydawać, że opozycja wewnątrzpartyjna została zlikwidowana albo pokonana: wszak najpoważniejszy przeciwnik Trocki dawno został wydalony, przebywa we Francji, a wkrótce wywędruje na drugi kraniec globu; Kamieniew, Zinowiew, Bucharin i Rykow wygłosili na Zjeździe upokarzającą samokrytykę; udaremniono próby bardzo zasłużonego bolszewika Aleksandra Smirnowa i innych, aresztowano grupę Martemiana Riutina. Stalinowskie próby skazania Riutina i jego zwolenników na śmierć spotkały się jednak ze skuteczną opozycją Biura Politycznego z Siergiejem Kirowem na czele. Na „zjeździe zwycięzców” okazało się jednak, że opozycja przeciwko Stalinowi istnieje: potajemnie próbowano wysunąć Siergieja Kirowa na stanowisko sekretarza generalnego partii, ale ten kandydatury nie przyjął; plebiscytarne głosowanie (było 71 kandydatów i tyleż miejsc do obsadzenia) na kandydatów do Komitetu Centralnego przyniosło Stalinowi najgorszy wynik – 71. (prawie 28% skreśleń). Wszedł do KC, ale nie próbował już kandydować na stanowisko sekretarza generalnego, zatem pozostało ono nieobsadzone⁴¹.

³⁸ I. OČAK: *Krleža – Partija...*; S. LASIĆ: *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb 1970.

³⁹ V. VISKOVIĆ: hasło *Sukob na ljevici*, in: *Krležijana*. T. 2..., s. 375–402; por. I. OČAK: *Jugoslavenki oktobarci, likovi i susreti*. Zagreb 1981; IDEM: *Krleža – Partija...*

⁴⁰ Syntetyczny opis relacji Tity i Krleży daje V. VISKOVIĆ: hasło *BROZ, Josip – Tito*, in: *Krležijana*. T. 1..., s. 78–82.

⁴¹ P. WIECZORKIEWICZ, w: L. BAZYLOW, P. WIECZORKIEWICZ: *Historia Rosji*. Wrocław 2005, s. 419–420.

Tego Józef Wissarionowicz tolerować dłużej nie miał zamiaru i – ze swojego punktu widzenia – nie mógł. Na razie nic się nie działo, ale wydarzenia nad Sprewą i nad modrym Dunajem musiały być z uwagą obserwowane na Kremlu.

Spośród 1966 delegatów na „zjazd zwycięzców” 1108 zostanie rozstrzelanych w ciągu kilku najbliższych lat⁴². Dnia 1 grudnia 1934 r. zaś zamordowany został Siergiej Kirow, w okolicznościach – tych przed i po zdarzeniu – oczywiście wskazujących na sprawstwo Stalina. „Zabójstwo Kirowa zasługuje ze wszelkich miar na miano zbrodni stulecia. W ciągu następnych czterech lat setki obywateli sowieckich, nie wyłączając najwybitniejszych przywódców rewolucji, rozstrzelano pod zarzutem bezpośredniej odpowiedzialności za to zabójstwo, a dosłownie miliony innych skazano na śmierć za współudział w rozległej konspiracji, która rzekomo istniała za jego kulisami. Śmierć Kirowa była faktycznie kamieniem węgielnym całego gmachu terroru i represji, dzięki któremu Stalin zapewnił sobie absolutną władzę nad społeczeństwem sowieckim”⁴³.

3. Prawo i sądy w służbie terroru

System komunistyczny w swojej obłudzie dbał aliiści o wizerunek praworządneho. Wpisywało się to w „totalne kłamstwo” (Leszek Kołakowski) komunistycznego totalitaryzmu: jest zbrodniarz, przyznał się, opisał swoje straszne zbrodnie, radziecka sprawiedliwość wymierzyła mu stosowną do wielkości zbrodni karę. Taka była radziecka praworządność owych czasów⁴⁴. Wyrok sądowy miał być tylko formą eliminacji osób przeznaczonych do czystki.

Na ów dzień 1 grudnia 1934 r. Wódz wszystko zaplanował: 1 grudnia „od ręki” napisał, bez konsultacji z Biurem Politycznym, tzw. *lex Kirow* albo „prawo z 1 grudnia”, ogłoszoną w dniu następnym, a zatwierdzoną przez Biuro Polityczne dopiero 3 grudnia obiegiem. Ten „akt prawny” (dekret-dyrektywa) w sprawach „o terroryzm” stanowił, co następuje:

- 1) śledztwo było skrócone do 10 dni;
- 2) akt oskarżenia doręczano oskarżonemu na jedną dobę przed rozpoczęciem rozprawy;
- 3) orzekanie dopuszczalne było zaocznie, nawet jeżeli oskarżony znajdował się w rękach organów ścigania;
- 4) udział oskarżenia oraz obrony w sądzie był niedopuszczalny;
- 5) postępowanie było jednoinstancyjne; kasacja nie była dopuszczalna;

⁴² R. CONQUEST: *Wielki terror*. Tłum. W. JEŻEWSKI. Warszawa 1997, s. 43.

⁴³ Ibidem, s. 49.

⁴⁴ A. LITYŃSKI: *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwładczego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs. Wyd. 3. Warszawa 2017, s. 331.

- 6) prawo łaski nie przysługiwało; nie wolno było nawet składać takiego podania;
- 7) wyrok NKWD miało wykonać w ciągu 24 godzin⁴⁵.

W tym olbrzymim kraju ruszyła machina terroru realizowanego przez organa bezpieczeństwa publicznego; początkiem była fala aresztowań, ale procesy nastąpiły niezwłocznie, bo przecież *lex Kirow* wymuszała nieprawdopodobnie szybkie postępowanie, bez względu na ewentualną zawilóść sprawy. Zresztą nie sposób tu mówić o zawilóściach, ponieważ wszystkie procesy sądowe były tylko formą terrorystycznego likwidowania jakiegokolwiek opozycji, były zwyczajnym elementem wielkiego stalinowskiego terroru totalitarnego systemu. *Lex Kirow obowiązywała do kwietnia 1956 r.*, a więc „przeżyła” i została uchylona dopiero po rewelacyjnym referacie na XX Zjeździe KPZR⁴⁶.

*Crimen laesae iustitiae*⁴⁷ – zbrodnia sądowa (obrazy sprawiedliwości) – w takim systemie musiało być absolutną codziennością, zwykłą częścią tzw. wymiaru sprawiedliwości.

4. Komintern i tajemnicze początki Tity

Dokładnie w tym czasie, gdy zaczynał się wielki stalinowski terror albo raczej jego apogeum, towarzysz Józef Broz-Tito stanął na ziemi radzieckiej. Podczas półtorarocznego pobytu w Moskwie znany był jako „towarzysz Walter”, Friedrich Friedrichowicz Walter – tak zdecydowali moskiewscy szefowie: formalnie odpowiednia komórka Kominternu⁴⁸, a faktycznie odpowiednia komórka NKWD;

⁴⁵ Tekst w: *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*. Ред. ГОЛУНСКИЙ. Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1955, s. 519.

⁴⁶ A. LIŃYŃSKI: *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, wyd. 3, s. 211; zob. też s. 176.

⁴⁷ Ten jakże trafny, ale smutny termin zapożyczamy z tytułu monografii W. KULEZA: „*Crimen laesae iustitiae*”. *Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*. Łódź 2013.

⁴⁸ Komintern – Międzynarodówka Komunistyczna, 1919–1943, powołany w Moskwie, z siedzibą w tym mieście, formalnie ponadnarodowy ośrodek kierowniczy ruchu komunistycznego na świecie; faktycznie był instrumentem wielkomocarstwowej polityki ZSRR i kontroli nad światowym ruchem komunistycznym; podlegały mu wszystkie partie komunistyczne w charakterze sekcji narodowych; zobowiązywały się one do pracy rozkładowej w armiach swoich krajów, infiltracji innych partii i związków zawodowych, przygotowywania w swoich krajach wojny domowej (przewrotu komunistycznego), bezwarunkowego popierania polityki ZSRR, co miało być wykonywane przez szeroko prowadzoną działalność szpiegowską, dywersyjną, terrorystyczną (organizowano próby przewrotów m.in. w Niemczech (1921 i 1923), w Bułgarii (1923), w Estonii (1924–1925)). W niektórych krajach (Niemcy, Francja) posiadał własne bojówki paramilitarne. Komintern stosował także terror we własnych szeregach, czego przykładem było rozwiązanie (16 sierpnia 1938) KPP i podstępne wymordowanie jej działaczy. Został rozwiązany w 1943 r., a jego rolę po drugiej wojnie światowej przejął utworzony w 1948 r. Kominform.

w Kominternie był Walterem, w KPJ – Titą⁴⁹. 21 lutego 1935 r. zakwaterowany został w hotelu Lux przy ulicy Gorkiego, gdzie mieszkali współpracownicy Kominternu. Przypomnieć warto, że Międzynarodówka Komunistyczna, czyli Komintern, za zadanie stawiała sobie stworzenie, opierając się na ZSRR, wszechświatowej republiki radzieckiej w wyniku zwycięskiej rewolucji proletariackiej. Hasło *Manifestu komunistycznego*: „Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się”, znalazło się na godle państwowym ZSRR i – jak trafnie zauważył Stalin – stał się „sztandar czerwony ze sztandaru partyjnego sztandarem państwowym”⁵⁰. Trzeba więc jednoznacznie stwierdzić, że wszyscy komuniści świata uznający zwierzchnictwo Kominternu, a w sposób oczywisty szczególnie funkcyjni, aktywiści, stawali się w istocie agentami ZSRR, działającymi przeciwko swoim (i innym) krajom, na rzecz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Praca agenturalna zaś to zawsze i wszędzie naturalne zadanie służb specjalnych. Najściślejsze zespolenie Kominternu i NKWD zaskakiwać nie może. Jak napisze później jeden z najwyższych dygnitarzy jugosłowiańskiego komunistycznego reżimu Milovan Đilas, „nie ma ustawy, która by przewidywała, że tajna policja jest w prawie kontrolować wszelką działalność obywateli – niemniej tak jest, i policja jest wszechmocna”⁵¹.

Według posiadanych danych, ów związek z NKWD dla towarzysza Tity zaczął się już w kilkanaście dni po jego przybyciu do Moskwy i stał się trwały. Nie mogło być zresztą inaczej, ale inne mogły być przekazywane NKWD/Kominternowi informacje na temat działaczy KPJ. Tito spotykał się i przekazywał dwóm stałym „kadrowcom” Kominternu – jednocześnie funkcjonariuszom NKWD – swoje obserwacje, wiadomości oraz opinie o aktywistach KPJ. Wydaje się, że były to jedyne treści rozmów Tity z kadrowcami Kominternu – funkcjonariuszami NKWD, choć można się domyślać, że kadrowiec Kominternu i funkcjonariusz NKWD kompletowali „teczki” wszystkich. Od pierwszej rozmowy ze wspomnianymi dwoma funkcjonariuszami Tito specjalną uwagę poświęcał szefowi KPJ Milanowi Gorkicowi, zgrabnie, acz nienachalnie, stopniując jego słabości partyjne i osobiste, nawet w drobiazgach, a skrupulatnie i bardzo profesjonalne służby specjalne ZSRR interesował każdy szczegół, bo każdy mógł się przydać, gdy nadejdzie czas, by człowieka zniszczyć. Jak łatwo zgadnąć, ta karta życia i aktywności Tity do dzisiaj zawiera wiele niejasności, białych plam. Nadal niewiele wiemy o roli, jaką odegrał on w okresie wielkich czystek wśród komunistów europejskich, w tym jugosłowiańskich. Biograf napisał, że w tym czasie krwawych radzieckich czystek „Tito nie ustaje w przekazywaniu Kominternowi *danych* o towarzyszach

⁴⁹ J. Pirjevec pisze, że Tito w swoim życiu posługiwał się 30 pseudonimami, ale najbardziej przyłygnęły do niego Walter oraz Tito. J. PIRJEVEC: *Tito...*, s. 45.

⁵⁰ J. STALIN: *O utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich* [referat wygłoszony na I Zjeździe Rad ZSRR 30 grudnia 1922 r.]. W: STALIN: *Dzieła*. T. 5. Warszawa 1950, s. 165.

⁵¹ M. DŽILAS: *Nowa klasa wyzyskiwaczy (analiza systemu komunistycznego)*. Tłum. J. MIEROSZEWSKI. Paryż, Instytut Literacki, 1957, s. 78.

partyjnych”, nie szczędząc opinii negatywnych na wrażliwe tematy lojalności, frakcyjności i inne⁵². A wśród towarzyszy jugosłowiańskich, szczególnie w latach 1937–1938, dokonano wręcz masakry; według niektórych przekazów Tito „wziął w niej czynny udział”⁵³. Jugosłowiańscy komuniści na zaproszenia do rozmów w Moskwie przybywali ufnie, a trafiali albo najpierw na Łubiankę, albo od razu do dołu śmierci. KPJ znalazła się wśród partii wielce niepewnych: mówiono, że została spenetrowana przez agenturę imperialistyczną. Przypomnijmy, że w tym samym czasie analogiczne podejrzania w stosunku do Komunistycznej Partii Polski skończyły się w sierpniu 1938 r. jej rozwiązaniem przez Komintern (faktycznie przez Stalina), a gremialnie zaproszeni do Moskwy komuniści polscy zostali niemal w komplecie rozstrzelani; tylko nieliczni trafili do łagrów; rozstrzelano także komunistów „polskich” od dawna znajdujących się i aktywnie pracujących na terenie ZSRR. Głowy uratowali tylko ci komuniści polscy, którzy mieli szczęście wówczas siedzieć w polskich więzieniach. Warto dodać, że Tito ukrywał swój udział w wojnie domowej w Hiszpanii, co jakoby miało się zbiegać z wymordowaniem tam przez NKWD elity jugosłowiańskich komunistów.

Te Titowskie czarne karty z wielu nierozpoznanymi plamami z lat koszmarne stalinowskiego terroru zamknijmy informacją, że w szczytowym okresie terroru w ZSRR, w tym wielkiej czystki wśród komunistów, w czerwcu 1937 r., Milan Gorkić został z Paryża (gdzie wówczas mieściła się siedziba KPJ) wezwany przez kierownictwo Kominternu do Moskwy, a po przyjeździe słuch po nim zaginął: dziś wiemy, że został aresztowany i wkrótce stracony; ten sam los spotkał jego żonę. Wówczas właśnie Tito stanął na czele partii. I te okoliczności do dzisiaj nie są jasne; istnieją liczne wersje tego wydarzenia. Gdy już został (1937) przez Komintern desygnowany na sekretarza generalnego KPJ, awansował swoich ludzi, m.in. Milovana Džilasa⁵⁴, słoweńskiego

⁵² P. SIMIĆ: *Tito...*, s. 54 i n., *passim*; J. Pirjevec stara się jednak wyciszać te karty w życiorysie Tity, np. zob. J. PIRJEVEC: *Tito...*, s. 51 i in.

⁵³ W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1293; zob. też L. BENSON: *Jugosławia...*, s. 88; M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy...*, s. 35.

⁵⁴ Milovan Džilas [Djilas], ur. 1911 w Czarnogórze, zm. 1995 w Belgradzie, pochodził z rodziny chłopskiej, ojciec od 1918 r. był policjantem, w czasie drugiej wojny światowej ojciec i troje rodzeństwa zostali zamordowani przez nazistów i czetników; w czasie studiów literaturoznawczych na Uniwersytecie w Belgradzie 1929–1933 był zdecydowanym zwolennikiem komunizmu; studiów nie ukończył, angażując się w ruch studencki opozycyjny wobec dyktatury króla Aleksandra I; przykład ZSRR zrodził w nim przekonanie, że w Królestwie SHS należy przeprowadzić rewolucję na wzór bolszewicki; aresztowany w latach 1932 i 1933, więziony 3 lata; w więzieniu poznał ważnych później komunistów jugosłowiańskich, takich jak Moša Pijade i Aleksandar Ranković; stał się wówczas zdecydowanym stalinistą; po opuszczeniu więzienia (1936) rekrutował ochotników na wojnę domową w Hiszpanii, ale sam nie wyjechał na skutek sprzeciwu Tity, który potrzebował go w kraju; od 1938 r. członek KC KPJ, od 1939 r. członek Biura Politycznego; w latach drugiej wojny światowej należał do przywódców komunistycznej partyzantki w Czarnogórze i w Bośni; od 1945 r. sprawował urzędy ministra, a przede wszystkim wyjeżdżał jako członek delegacji do Moskwy na trudne rozmowy ze Stalinem; był współtwórcą – wraz z Kardeljem i Kidriciem – systemu samo-

działacza komunistycznego Edwarda Kardelja⁵⁵, a także serbskiego działacza komunistycznego, od wczesnej młodości działającego w nielegalnym ruchu komunistycznym Królestwa SHS, zahartowanego długoletnim więzieniem, który stał się postacią do krwawej roboty – a był nim Aleksandar Ranković⁵⁶,

rządowego, mającego ograniczyć rolę scentralizowanego aparatu państwowego; jeden z czterech wiceprezydentów Jugosławii (styczeń 1953); XII 1953 przewodniczący Federalnego Zgromadzenia Ustawodawczego (grudzień 1953); opublikował szereg artykułów krytycznych wobec systemu władzy komunistycznej (1953–1954); usunięty ze wszystkich stanowisk (styczeń 1954); wystąpił z partii (marzec 1954); aresztowany na krótko (1955) podczas wizyty Chruszczowa w Belgradzie; ponownie aresztowany i skazany na 3 lata ciężkich robót za poparcie powstania węgierskiego (1956); w więzieniu napisał i udało mu się przemyścić książkę *Nowa klasa*, której pierwsze wydanie ukazało się w 1957 r. w Nowym Jorku; za opublikowanie tej książki otrzymał kolejny wyrok 4 lat ciężkich robót, a książka – jak wiadomo – przyniosła mu światową sławę; więzienie opuścił w 1961 r., ale w 1962 r. znowu aresztowany za ukazanie się na Zachodzie jego kolejnej książki *Rozmowy ze Stalinem*, w której Stalina przedstawia jako największego zbrodniarza w historii; skazany na 9 lat więzienia odsiedział 4 lata; pozwolono mu wyjechać na Zachód i do USA, wracał i zawsze mieszkał w Belgradzie, izolowany od społeczeństwa, ale mógł publikować na Zachodzie; zrehabilitowany w Jugosławii (1989); z przerażeniem obserwował wojnę domową w Jugosławii lat dziewięćdziesiątych; krytykował Slobodana Miloševicia za wykorzystywanie nacjonalizmu dla utrzymywania się przy władzy. A. ORZELSKA, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 258–269.

⁵⁵ Edvard Kardelj (1910–1979), słoweński działacz komunistyczny; pochodził z rodziny robotniczej; ukończył seminarium nauczycielskie; od 1926 r. członek nielegalnej Ligi Młodzięcy Komunistycznej; od 1929 r. w KPJ; aresztowany spędził 2 lata w więzieniu (1930); organizował sekcję KPJ w Słowenii (1932–1934); publikował teksty polityczne w duchu stalinowskim; w 1934 r. przedostał się do ZSRR, gdzie odbył przeszkolenie wywiadowcze w Leninowskiej Szkole Kominternu; w 1937 r. wrócił do kraju; publikował m.in. na tematy narodowościowe, akcentując odrębność narodową Słoweńców; kilkakrotnie aresztowany; awansował w KPJ; w 1940 r. w KC i w Biurze Politycznym KPJ; po upadku Jugosławii (kwiecień 1941) bierny; po 22 czerwca 1941 r. aktywny w konspiracji, przyłączył się do partyzantki Tity; wicepremier w rządzie tymczasowym Tity (29 listopada 1943); nadal wicepremierem oraz ministrem ds. przygotowania nowej konstytucji (marzec 1945); szef Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej; przejściowo – jak Tito – zwolennik federacji bałkańskiej na bazie integracji jugosłowiańsko-bułgarskiej; wspólnie z Džilasem reprezentował KPJ na zjeździe założycielskim Kominformu w Szklarskiej Porębie (wrzesień 1947); kilkakrotnie reprezentował (1945–1951) Jugosławię na sesjach ZO ONZ; po potępieniu Tity (1948) przez Kominform zdecydowanie poparł Titę; wszedł do Biura Politycznego i Sekretariatu KC KPJ; minister spraw zagranicznych (1948–1953); przewodniczący federalnego Zgromadzenia Narodowego (1963–1967); popierał kurs dekoloktywizacji rolnictwa oraz samorządowego zarządzania gospodarką; należał do czołowych teoretyków samorządu w socjalizmie; pisał prace na ten temat. W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 558–559; J.R. LAMPE: *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge 2000, *passim*.

⁵⁶ Aleksandar Ranković (1909–1983), działacz komunistyczny, szef policji politycznej komunistycznej Jugosławii; pochodził z serbskiej rodziny chłopskiej; od młodości w ruchu komunistycznym; sekretarz Ligi Młodych Komunistów Serbii (1928); skazany na 6 lat więzienia; wrócił do komunistycznej działalności konspiracyjnej; po 22 czerwca 1941 r. w partyzantce Tity, jego adiutant; aresztowany przez gestapo, odbity; szef wywiadu partyzantów Tity, potem członek sztabu głównego Narodowej Armii Wyzwoleńczej; po objęciu władzy przez komunistów został postawiony na czele organów bezpieczeństwa; zorganizował tajną policję polityczną, wywiad oraz kontrwywiad; minister spraw wewnętrznych i wiceprezydent republiki (1946); kierował likwidacją ustaszowców;

w przeszłości współtwórca obozów koncentracyjnych, w tym na Nagiej Wyspie (Goli Otok)⁵⁷.

W Moskwie oficjalna część zajęć Tity polegała na pracy w Sekretariacie Bałkańskim Kominternu, który kontrolował i nadzorował komunistyczne partie Jugosławii, Bułgarii, Rumunii i Grecji; kierownikiem Sekretariatu był Wilhelm Pieck. Tam Tito poznał Georgi Dymitrowa, Klementa Gottwalda, Palmiro Togliattiego, Maurice'a Thoreza i innych. Nadrabiał też braki w wykształceniu, dużo czytał. Zachwyciła go *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bol-szewików)*. *Krótki kurs*. Ta wiadomość z dzisiejszej perspektywy wywołuje jak najgorsze odczucia, ale przede wszystkim jak najgorsze oceny co do poziomu intelektualnego i krytycyzmu, samodzielności myślenia Tity. Podjął on trud tłumaczenia *Krótkiego kursu* na język chorwacki.

W Moskwie Tito nie zaniedbywał też spraw zdawałoby się osobistych (choć dla zawodowego działacza komunistycznego nic nie było osobiste!). Jeszcze w czasie pierwszego małżeństwa z Pelagią Bielousową⁵⁸ (przyjechał z nią z Rosji

opowiadał się za rozprawą z szerokimi kręgami katolików chorwackich; gdy Kominform potępił Tite, kierował likwidacją zwolenników kursu promoskiewskiego, których aresztowano i zsyłano do obozu koncentracyjnego na wyspie Goli Otok; odszedł z ministerstwa, ale awansował w hierarchii partyjnej (1952); stanął na czele sekretariatu polityczno-organizacyjnego KC Związku Komunistów Jugosławii (1958), który m.in. kontrolował siły bezpieczeństwa; został sekretarzem KC ZKJ (1963); gdy wiosną 1966 r. zaostrzył się wewnątrzpartyjny konflikt na tle etnicznym, był obwiniany o faworyzowanie Serbów, szczególnie w resorcie bezpieczeństwa publicznego; Komitet Wykonawczy ZKJ przegłosował jego odsunięcie (czerwiec 1966), a na plenum KC ZKJ (lipiec 1966) na wyspie Brioni został pozbawiony funkcji i stanowisk oraz oskarżony o hamowanie reform na rzecz demokratyzacji; m.in. ujawniono, że założył podsłuch w telefonie Tity oraz gromadził prywatne archiwum na czołowych funkcjonariuszy partii i państwa; złożył samokrytykę; nie wytoczono mu procesu; przeszedł na emeryturę. W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1056–1057; B. JEZERNIK: *Naga Wyspa. Gułag Tity*. Tłum. J. POMORSKA, J. SŁAWIŃSKA. Wołowiec 2013; V. LUKIĆ: *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i brionski plenum*. Titograd 1989.

⁵⁷ Goli Otok – Goła [Naga] Wyspa: mała wysepka (4,7 km²) w północnej części Adriatyku, na południe od wyspy Krk i na północny wschód od wyspy Rab, do 1949 r. bezludna; w czasie pierwszej wojny światowej przejściowo znajdował się tu obóz dla jeńców rosyjskich; od 1949 r. obóz koncentracyjny reżimu Tity dla więźniów politycznych, później także kryminalnych; pierwsza grupa więźniów przybyła na Nagą Wyspę 9 lipca 1949 r.; ostatni więźniowie polityczni opuścili wyspę w 1956 r., a ostatni więźniowie kryminalni – pod koniec 1988 r. Decyzja o utworzeniu na Nagiej Wyspie obozu dla proradzieckich komunistów zapadła jesienią 1948 r.; sprawę przygotował Aleksandar Ranković, decyzję zaś osobiście zaaprobował Tito; według oficjalnych danych, tylko do 1953 r. na wyspie przebywało 11 611 osób, w tym 870 kobiet; „autorzy nieoficjalnych ocen posługują się dużo większymi liczbami”. Nad więźniami się znęcano, zmuszając ich do pracy ponad siły. Obozy koncentracyjne znajdowały się także na pobliskich wysepkach Sveti Grgur oraz Ugljan, ale największy i najbardziej znany był obóz na Golim Otoku. B. JEZERNIK: *Naga Wyspa...*

⁵⁸ Ożenił się czterokrotnie. Gdy w 1918 r. trafił do Omska (Rosja) jako jeńiec wojenny, spotkał Pelagię Bielousową, z którą ożenił się rok później i przeniósł się do Jugosławii. Pelagija urodziła pięcioro dzieci, z których przeżył jedynie syn Žarko Leon (ur. 4 lutego 1924). Tito został aresztowany w 1928 r., a po uwolnieniu zdecydował się na emigrację do ZSRR. W jej czasie (1936) rozwiódł się z Bielousową. Wcześniej (w tym roku), mieszkając w hotelu Lux w Moskwie, poznał Austriaczkę

po pierwszej wojnie) miał liczne znajomości wśród dziewczyn (mimo że było to sprzeczne z zasadami konspiracji, czyli nie było sprawą prywatną), natomiast dla domu i syna Žarka nie znajdował czasu. Gdy został aresztowany w końcu 1928 r., Pelagia odeszła od niego i wyjechała do Związku Radzieckiego. W kilka miesięcy po przyjeździe do Moskwy Tito poznał w hotelu Lux Niemkę, 22-letnią Elzę König, znaną pod pseudonimem Luci Bauer, monterkę radiową, żonę niemieckiego młodzieżowego działacza komunistycznego, skazanego w Niemczech na 15 lat więzienia. Tito był od Elzy dokładnie dwa razy starszy: miał wówczas lat 44. Rozwód z Pelagią wziął (kwiecień 1936) w Moskwie, zwłaszcza że nie było nic łatwiejszego w ZSRR niż uzyskanie rozwodu. W dwa lata później (1938) Pelagia została aresztowana i łagodnie skazana na 10 lat wysiedlenia z Moskwy, którą to karę w 1948 r. przedłużono jej o dalszych 10 lat. W pół roku po rozwodzie z Pelagią Tito ożenił się z Luci.

5. Pilny uczeń

Pobyty Tity w Moskwie w sumie nie był zbyt długi, ale w istocie stanowił rodzaj politycznego uniwersytetu dla komunistycznego działacza, w dodatku mającego najwyższe ambicje przywódcze, a niemającego żadnych skrupułów jeśli chodzi o ich realizację. Natychmiast świetnie się sprawdził jako współpracownik kadrówki Kominternu i jednocześnie NKWD. Był im wielce użyteczny i przede wszystkim użyteczny sobie. „Jeżeli potrzebujecie danych jeszcze o kimś...”. Potrafił swoimi informacjami-doniesieniami doprowadzić do fizycznego zlikwidowania nie tylko dotychczasowego lidera KPJ i swojego protektora Milana Gorkicia, lecz także – nieco później – swojego największego konkurenta, najbardziej znanego jugosłowiańskiego komunistę Petka Mileticia⁵⁹. Obu „pochłonęła moskiew-

Lucję Bauer, z którą wziął ślub zaraz po rozwodzie (październik 1936), https://pl.wikipedia.org/wiki/Josip_Broz_Tito [Dostęp: 24.10.2018 r.].

⁵⁹ Petko Miletic, ur. 1897 w Czarnogórze, zm. 1943? w ZSRR; pochodził z rodziny robotniczej, z zawodu stolarz; od młodości związany z ruchem komunistycznym; w czasie próby tworzenia Węgierskiej Republiki Rad był na Węgrzech; w 1927 r. wyjechał do ZSRR; przeszkolony, został wysłany jako funkcjonariusz Kominternu do Mongolii i Chin; następnie w Dreźnie; Komintern wybrał go do KC KPJ; na polecenie Kominternu wrócił do Jugosławii, by prowadzić robotę partyjną (1932); skazany w Belgradzie na 6 lat więzienia (1933); wyrok odbył; w więzieniu poznał Tite; na kongresie KPJ w Barcelonie (1937) został wybrany sekretarzem KC w miejsce Gorkicia, co do którego wiadomo już było, że nie wróci z ZSRR; wkrótce po wyjściu z więzienia (wrzesień 1939) udał się przez Stambuł do ZSRR, by tam bronić się przed oszczerczymi atakami Tity; w Moskwie został aresztowany (styczeń 1940?); według oficjalnej informacji, skazany na 8 lat pozbawienia wolności, zmarł podczas odbywania kary 27 stycznia 1943. *Петко Милетић*, https://sr.wikipedia.org/wiki/Петко_Милетић [Dostęp: 25.10.2018 r.]; J. PIRJEVEC: *Tito and His Comrades*. Foreword by E. GREBLE. The University of Wisconsin Press 2018, s. 39, *passim*.

ska mgła”. I nie tylko ich dwóch. Nigdy nie dowiemy się liczby ofiar, ale była ona znaczna. KPJ zapłaciła wysoką cenę osobową, by z partii podejranej o infiltrację imperialistyczną w oczach Kremla się oczyścić: zamordowano ok. 800 członków KPJ, głównie przywódców, oraz ponad 900 członków ich rodzin⁶⁰. Jeszcze w czasach istnienia Jugosławii Danilo Kiš – nie bez kłopotów, o czym rozmawiał z Krleżą – wydał książkę *Grobowiec dla Borysa Davidoviča*⁶¹, w której dokonał literackiego rozrachunku z tematem czystek stalinowskich i ofiar komunizmu. Tito musiał się do tego przyczynić, by awansować na szczyty partii, teraz już wiernej. Sam Tito był oczywiście również badany, m.in. przez sowiecki wywiad wojskowy⁶², przy czym biograf towarzysza Waltera wyraża przypuszczenie, że wstawił się za nim Manuilski⁶³, w latach 1928–1943 sekretarz Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej.

Stalinowskie „uniwersytety komunisty” obejmowały także sprawy osobiste, nawet intymne. I ten egzamin Tito zdał bezbłędnie. Nie minęły dwa lata od ślubu z ukochaną Luci, gdy (27 września 1938 r.) towarzysz Walter na piśmie wyrzekł się obu swoich żon: byłej żony i matki jego syna Pelagii Bielousowej⁶⁴

⁶⁰ J. PIRJEVEC: *Tito...*, s. 78, zob. też s. 67; L. BENSON: *Jugosławia...*, s. 88.

⁶¹ D. KIŠ: *Grobница za Borisa Davidoviča*. Zagreb 1976, Beograd 1977; wyd. pol. IDEM: *Grobowiec dla Borysa Davidoviča* [w drugim obiegu w Studenckiej Oficynie Literatów i Dysydentów]. Tłum. K. ŻÓRAWSKI, 1987; oraz Tłum. D. CIRLIĆ-STRASZYŃSKA, 1989. Wołowiec 2005.

⁶² J. PIRJEVEC: *Tito...*, s. 79.

⁶³ Dmytro (Dymitr) Manuilski (1883–1959), urodzony na Wołyniu, studia rozpoczął na Uniwersytecie Petersburskim; w 1903 r. wstąpił do SDPRR(b); uczestnik rewolucji 1905 r.; skazany na 5 lat zesłania (1906), zbiegł do Kijowa; wyjechał do Paryża (1907), gdzie ukończył prawo na Sorbonie; potem okresowo nielegalnie przebywał w Moskwie i Petersburgu, następnie znowu za granicą; wrócił do Rosji w 1917 r.; brał udział w bolszewickim zamachu stanu; wysłany przez KC partii bolszewickiej na Ukrainę w celu zorganizowania tam ruchu bolszewickiego (1918); przez pewien czas zbliżony do frakcji federalistycznej w KP(b)U, opowiadającej się za federacyjnym równoprawnym związkiem z Rosją radziecką; wchodził w skład Wszechukraińskiego Komitetu Rewolucyjnego (1919–1920); uczestniczył w rozmowach pokojowych z Polską w Rydze; długoletni członek Biura Politycznego KP(b)U i członek jego prezydium; ludowy komisarz rolnictwa USRR (1920–1922); I sekretarz KC KP(b)U (1921); w latach 1923–1953 w KC WKP(b); zdecydowanie popierał Stalina w jego walce o władzę; od 1924 r. członek prezydium Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej; jeden z głównych wykonawców polityki Stalina w Kominternie, w tym czystek; członek Akademii Nauk USRR; wicepremier i ludowy komisarz spraw zagranicznych USRR (1944); przewodniczył ukraińskim delegacjom na konferencjach międzynarodowych po drugiej wojnie światowej, delegat USRR w ONZ; m.in. publicznie atakował emigrację ukraińską, a także organizował nagonkę na czołowych twórców ukraińskich w kraju; przeszedł na emeryturę. B. BERDYCHOWSKA, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 790; A. BARTNICKI: *Leksykon historii świata: Rosja*. Warszawa 1998, s. 164; S. SIERPOWSKI, S. ŻERKO: *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*. Poznań 1996, s. 262; W.A. SERCZYK: *Historia Ukrainy*. Ossolineum 1979, *passim*; zob. też Jakub Berman w rozmowie z Teresą Torańską: T. TORAŃSKA: *Oni*. Warszawa 1990, s. 39.

⁶⁴ Pelagia po rozwodzie ponownie wyszła za mąż, za Pietra Izmałowicza Ragulewa, fotografa Kominternu. Urodziła córeczkę Ninę. Po wybuchu wojny wypuszczono ją z łagru, ale w 1948 r. – w warunkach konfliktu Stalina z Titą – aresztowano ją ponownie i skazano na 10 lat łagru.

oraz ukochanej Luci, która już w ok. rok po ich ślubie znalazła się w niełasce i w więzieniu NKWD. Rozstrzelano ją w Moskwie pod koniec grudnia 1937 r. jako niemieckiego szpiega. Stała się jedną z licznych ofiar *operacji narodowościowej NKWD*. Tak, w sposób iście mafijny, testowani byli przez Stalina wierni: na wniosek Wodza Biuro Polityczne (30 grudnia 1948 r.) zdecydowało o wykluczeniu z partii, co było równoznaczne z aresztowaniem (21 stycznia 1949 r.), ukochanej żony najwierniejszego z wiernych – Wiaczesława Mołotowa⁶⁵. Podobnie lojalny był Piatakow⁶⁶, który – jak podaje R. Conquest – w lecie 1936 r. zademonstrował swoją żonę jako posiadającą związki z trockizmem i zaproponował, że będzie zeznawał w procesie, a następnie osobiście rozstrzela wszystkich skazanych wraz z żoną⁶⁷. Podobnie jak niemal wszyscy komuniści świata, Tito zdał egzamin komunisty posłusznego Wodzowi i Kominternowi, gdy pewnego sierpniowego ranka (w trakcie podróży statkiem z Hawru do Leningradu) 1939 r. dowiedział

Po śmierci Stalina została zwolniona, ale z zakazem osiedlenia w Moskwie. Zmarła w 1867 r. Natomiast Luci została w pięć lat po śmierci Stalina (1958) zrehabilitowana, na wniosek jej pierwszego męża Ernsta Vabera, ministra kontroli państwowej NRD. P. SIMIĆ: *Tito...*, s. 78.

⁶⁵ Mołotow pierwotnie wstrzymał się od głosu, ale następnie (20 stycznia 1949) złożył Stalinowi oświadczenie, że popełnił błąd i głosuje za wnioskiem. Nazajutrz ukochana żona Mołotowa została aresztowana. S.S. MONTEFIORE: *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Tłum. M. ANTOSIEWICZ. Warszawa 2004, s. 593.

⁶⁶ Gięrgij Leonidowicz Piatakow (właśc. Kijewskij), ur. 1890 Horodyszczce k. Czerkasów w żydowskiej rodzinie robotniczej; ukończył studia ekonomiczne w Petersburgu i Europie Zachodniej; anarchista; od 1910 r. w partii bolszewickiej; w latach 1915–1917 polemizował z Leninem w kwestii narodowościowej, zajmując stanowisko bliskie Róży Luksemburg, mimo to przejściowo reprezentował kijowskich bolszewików w UCR (1917); jeden z twórców rządu bolszewickiego na Ukrainie (luty 1918); współtworzył Komunistyczną Partię (bolszewików) Ukrainy, wchodzącą w skład Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików); utracił władzę partyjną po niepowodzeniu powstania chłopskiego na Ukrainie (sierpień 1918); po zakończeniu działań pierwszej wojny światowej i po anulowaniu traktatu brzeskiego 20 listopada 1918 r. ogłoszono utworzenie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego Ukrainy na czele z P.; w 1919 r. odszedł z rządu Ukrainy; dyrektor kopalń i innych dużych zakładów przemysłowych w Donbasie i na Uralu oraz zastępca przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania RSFR (1920–1923); od 1930 r. przewodniczący Wszechzwiązkowej Rady Gospodarki Narodowej; członek KC WKP(b), (1923–1927); związany z Trockim; w 1927 r. wydalony z partii i usunięty ze stanowisk; złożył samokrytykę i wrócił do KC oraz do Rady; twórca pierwszej pięciolatki, jako zastępca ludowego komisarza przemysłu ciężkiego odpowiadał za industrializację w toku drugiej pięciolatki i wyróżnił się drakońskimi metodami eksploatacji robotników; aresztowany jesienią 1936 r., w 1937 r. skazany na karę śmierci jako przywódca kolejnego centrum trockistowskiego; przyznał się m.in. do tworzenia ośrodków terrorystycznych oraz do prób odłączenia Ukrainy od ZSRR; wyrok wykonano 30 stycznia 1937 r. T. STRYJEK, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 976–977; A. BARTNICKI: *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 198; G. PRZEBINDA, J. SMAGA: *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*. Kraków 2000, s. 218–219; S. SIERPOWSKI, S. ŻERKO: *Leksykon historii powszechnej...*, s. 342; R. CONQUEST: *Uwagi o spustoszonej stuleciu...*, s. 116–118; IDEM: *Wielki terror...*, s. 168–189 i *passim*; N. WERTH, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*. Wstęp do polskiego wydania K. KERSTEN. Warszawa 1999, s. 122, 180.

⁶⁷ R. CONQUEST: *Wielki terror...*, s. 161.

się niespodziewanie, że jeszcze wczoraj najstraszniejsza postać imperialistycznego świata, najgorszy, krwawy zbrodniarz i wróg każdego komunisty globu Adolf Hitler dzisiaj jest naszym, komunistycznym, przyjacielem, sojusznikiem Związku Radzieckiego, i naszego Wodza – Stalina! Podobnie bez zarzutu była jego reakcja na wspólny niemiecko-radziecki rozbiór Polski we wrześniu 1939 r. Operację tę nazwał „ogromnym postępem kraju socjalizmu” oraz „szczęściem i dobrem 200-milionowej wspólnoty bratnich narodów”, a okupację połowy Polski – jej „wyzwoleniem z niewoli i ucisku narodowego”⁶⁸. Właśnie przybył, na wezwanie, do Moskwy i widział tam euforię ze zlikwidowania Polski – „pokracznego bękarta traktatu wersalskiego” (słowa ministra spraw zagranicznych Mołotowa), ze zniszczenia „pańskiej Polski”. Podobnie nie reagował na agresję radzieckiego giganta na małą Finlandię (wojna zimowa 1939–1940) i bohaterską oraz w miarę skuteczną obronę Finów, jak też na wykluczenie ZSRR z Ligi Narodów za tę agresję. Brak przekazów, czy i jak wyrażał radość z „dobrowolnego i jednomyślnego” wejścia w skład komunistycznego rajy Litwy, Łotwy, Estonii oraz Besarabii. Nie może jednak ulegać wątpliwości, że zachowanie Tity przez obserwatorów i donosicieli musiało być uznane za bez zarzutu, bo inaczej dalsze jego losy potoczyłyby się inaczej.

W drodze powrotnej z Moskwy do Jugosławii, w Istambule, spotkał znaną sobie z prac partyjnych w Paryżu⁶⁹ (już tam przypadli sobie do gustu) kurierkę KPJ Hertę Haas, występującą pod pseudonimem Mira Ružić. Zamieszkali razem w pobliżu Zagrzebia; z tego związku urodzi się syn Miša. Na razie Tito wiódł żywot pozornie spokojny i cichy w konspiracyjnej kwaterze, na fałszywych papierach, z Hertą/Mirą. Stale jeszcze nie był sekretarzem generalnym KPJ, ale o zielone światło Kominternu zabiegał m.in. przez swojego specjalnego wysłannika. Wreszcie, w styczniu 1940 r., NKWD aresztowało, a wkrótce „osądziło” i rozstrzelało zdawałoby się pewnego kandydata na stanowisko sekretarza generalnego, mającego silne poparcie wewnątrz KPJ – wspomnianego wcześniej Petko Mileticia. Komintern zaś wydał zgodę na odbycie zjazdu KPJ i wybór sekretarza generalnego; jako ciekawostkę można dodać, że takim mianem określono Titę już w piśmie zawierającym zgodę na zjazd mający dopiero wybrać sekretarza. Tak samo nazywał Titę tajny agent NKWD i przedstawiciel Kominternu, pod którego czujnym okiem zakonspirowany zjazd odbył się w październiku 1940 r. Tito z premedytacją wymusił wybór zaproponowanego przez siebie Komitetu Centralnego, nie wymieniając ani jednego nazwiska lub pseudonimu, a tylko podając ogólnikowo „niektóre dane biograficzne”. W rezultacie nikt nigdy nie wiedział, kto wchodzi w skład Komitetu Centralnego KPJ i aż do kwietnia 1948 r. ten nierozszyfrowany Komitet Centralny nie zebrał się ani razu⁷⁰. Na temat przebiegu

⁶⁸ P. SIMIĆ: *Tito...*, s. 99.

⁶⁹ W 1937 r. siedzibą KC KPJ był Paryż.

⁷⁰ P. SIMIĆ: *Tito...*, s. 100.

wyborów długo krążyły rozmaite opowieści, także różne wersje pochodzące z ust samego Tity.

Tymczasem w Europie był to czas wojny i sytuacja w Jugosławii się zmieniała. W kwietniu 1940 r. Niemcy opanowały Danię i Norwegię. Gdy w maju–czerwcu 1940 r. III Rzesza w błyskotliwy i błyskawiczny (*Blitzkrieg*) sposób rozbiła Belgię, Holandię, korpus ekspedycyjny angielski i rzekomo potężną Francję⁷¹, Królestwo Jugosławii nie mogło nie odczuwać złowieszczonego oddechu historii – zagrożenia swojego bytu. Ogłoszona 6 września 1939 r. neutralność oczywiście nie mogła być wystarczającym zabezpieczeniem, szczególnie wobec z dawna propagowanych i realizowanych (agresja na Abisynię w 1935 r., okupacja Albanii 7 kwietnia 1939 r.) imperialnych zamierzeń Mussoliniego po drugiej stronie Adriatyku. Tymczasem przecież III Rzesza była sojusznikiem ZSRR i komuniści to szanowali: wszak Wielki Wódz Stalin nie mógł się mylić. Posłuszny Komintern nakazywał komunistom Europy skoncentrować się wyłącznie na walce klasowej. Wojna miała być okazją do walki z własnym rządem, a nie z Niemcami. Z biegiem miesięcy wojna przybliżała się do granic Jugosławii: rozbiór Rumunii zapoczątkował ZSRR zgodnie z paktem Ribbentrop-Mołotow, potem wrywano Rumunii fragmenty kraju na rzecz Węgier, a następnie Bułgarii; utrata 1/3 terytorium i ludności skończyła się zamachem stanu i obaleniem rumuńskiej monarchii. Imperialne marzenia tracącego poczucie rzeczywistości Mussoliniego skutkowały atakiem włoskim w Sudanie, Kenii, Ugandzie oraz na zachodni Egipt (jesień 1940 r.); wszystko z marnym skutkiem, z koniecznością wsparcia niemieckiego. Najgroźniejsza dla Jugosławii była jednak włoska agresja na Grecję (28 października 1940 r.) z natychmiastową ripostą Wielkiej Brytanii (29 października 1940 r. lądowanie na Krecie). Niemiecka pomoc dla Włochów ponoszących porażki w Grecji wymagała przejścia przez Jugosławię albo Bułgarię. Węgry, Rumunia i Słowacja uległy naciskowi, i pierwsze (listopad 1940 r.) przystąpiły do „osi” Berlin–Rzym–Tokio; Bułgaria i Jugosławia uczyniły to nieco później (marzec 1941 r.). Efektem był natychmiastowy (w nocy 26/27 marca 1941 r.) wojskowy zamach stanu w Jugosławii, któremu przewodził dowódca wojsk lotniczych generał Dušan Simović, i równie natychmiastowa decyzja Hitlera o uderzeniu na Jugosławię. Dnia 6 kwietnia 1941 r. wojska niemieckie dużymi siłami, wspierane jednostkami włoskimi (z Albanii) i węgierskimi, zaatakowały Jugosławię. Krótka kampania nie

⁷¹ Haniebny rozejm (22 czerwca 1940) był w istocie pełną i upokarzającą kapitulacją tego morcarstwa, które nie miało woli dotrzymania żadnego zobowiązania sojuszniczego. Chodzi nie tylko o zobowiązania sprzed 1 września 1939 r. (w tym zawarte w polsko-francuskim protokole wojskowym z 19 maja 1939 r., że „Francja rozwinie działania ofensywne przeciw Niemcom swymi głównymi siłami, poczynwszy od 15. dnia [wojny]”), ale też o francusko-brytyjskie porozumienie, że nie podpiszą odrębnego pokoju ani rozejmu. Francuzi odrzucili nawet propozycję Churchilla unii francusko-brytyjskiej. „Kłeska Francji z 1940 r. nie była tylko pogromem militarnym, ale też całkowitym załamaniem się instytucji politycznych [...]”. Zob. zwłaszcza J. BASZKIEWICZ: *Historia Francji*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 681–684, 686.

miała ani jednej większej bitwy, z wyjątkiem frontu w Albanii; oddziały rzucały broń, oficerowie porzucali oddziały, chaos i klęska były pełne. Po zajęciu Zagrzebia przez wojska niemieckie ustasze Ante Pavelicia proklamowali (10 kwietnia 1941 r.) Niezależne Państwo Chorwackie⁷². W jedenaście dni później akt bezwzględnej kapitulacji jugosłowiańskiej armii (ale nie państwa) podpisał jej głównodowodzący; król ani rząd niczego nie podpisali i udali się (15 kwietnia 1941 r.) samolotem na emigrację; rząd w Londynie ogłosił (4 maja 1941 r.) kontynuowanie wojny z państwami „osi”⁷³. Władze emigracyjne nadal miały uznanie międzynarodowe, w tym od lipca 1941 r. także ZSRR; w kraju w ich imieniu działał pułkownik (później generał) Dragoljub (Draža) Mihailović⁷⁴. Lider KPJ milczał: wszak atak przyszedł od najlepszego sojusznika Moskwy.

Dnia 22 czerwca 1941 r. Niemcy zaatakowały ZSRR. Najlepszy sojusznik stał się najgorszym wrogiem. Teraz komuniści Kraju Rad i komuniści Jugosławii mie-

⁷² Niezależne Państwo Chorwackie, pod protektoratem Włoch, a od 1943 r. – Niemiec, ze stolicą w Banja Luce, obejmowało, oprócz Chorwacji, także Bośnię, Hercegowinę oraz Srem, nie objęło Dalmacji, którą okupowały Włochy. Wraz z objęciem NPC terenów Bośni i Hercegowiny w państewku tym znalazło się aż 1,9 mln Serbów. Reżim Pavelicia uznał Serbów, Żydów i Cyganów za niższych rasowo i dokonywał ich eksterminacji; zamordowano kilkaset (może osiemset) tysięcy osób. Ludobójczy terror ustaszy sprzyjał wpływom komunistycznych partyzantów Tity, którzy przez całą wojnę faktycznie kontrolowali znaczne obszary NPC, a w maju 1945 r. położyli kres istnieniu NPC. Szczegółowo B. JELAVICH: *Historia Bałkanów*. T. 2..., s. 277 i n.; zob. też L. BENSON: *Jugosławia...*, s. 104; WEP XIX 42.

⁷³ G. MAZUR, w: *Historia polityczna świata XX wieku*. T. 1: 1901–1945. Red. M. BANKOWICZ. Kraków 2004, s. 459.

⁷⁴ Dragoljub (Draža) Mihailović, 1893–1946, Serb, syn nauczyciela, w 1910 r. wstąpił do Akademii Wojskowej w Belgradzie, ale studia przerwała mu I wojna bałkańska (1912), w której walczył w stopniu kaprała, w II wojnie bałkańskiej awansował do stopnia podporucznika, w I wojnie światowej wstawił się męstwem i otrzymał wysoki order, po zakończeniu wojny ukończył Akademię Wojskową i odbył staż we Francji; dowodził pułkiem, pracował w sztabie generalnym, wykładał w Akademii Wojskowej, był attaché wojskowym w Pradze i w Sofii; podczas inwazji niemieckiej 1941 r. był szefem sztabu dywizji broniącej Sarajewa; odmówił złożenia broni i skupił tysiące żołnierzy wiernych królewskiemu rządowi na uchodźstwie w Londynie; partyzantów M. nazywano **czetnikami** na pamiątkę partyzantów serbskich z czasów walk o niepodległość z Turcją; głównie gromadzono siły i środki do powszechnego powstania w momencie osłabienia Niemiec, a tymczasem prowadzono działania dywersyjno-sabotażowe oraz uniemożliwiające Niemcom rekwizycję żywności; tygodnik „Time” ogłosił go człowiekiem 1941 r.; czetnicy mieli też wrogów w ustaszach Pavelicia oraz w komunistach Tity; w grudniu 1941 r. awansowany do stopnia generała; w styczniu 1942 r. został ministrem wojny w rządzie emigracyjnym; w czerwcu 1942 r. zastępca wodza naczelnego Jugosławii; początkowo czetnicy mieli pełne poparcie i pomoc W. Brytanii, ale w miarę postępujących ustępstw Zachodu wobec Stalina pomoc ta słabła, natomiast zwiększała się pomoc dla partyzantów Tity, co potwierdzono w Teheranie (listopad/grudzień 1943) i od lutego 1944 r. decyzją Churchilla pomoc brytyjska została w całości skierowana do Tity; partyzanci Tity i jego tajna policja w miarę upływu czasu coraz bardziej zajmowali się likwidacją czetników, co miało miejsce również po zakończeniu wojny; ujęty (marzec 1946) przez komunistów, oskarżony o współpracę z Niemcami i ustaszami, mimo odmiennych zeznań brytyjskich oficerów łącznikowych, mimo protestów emigracji serbskiej oraz specjalnego komitetu powołanego w USA, po sfingowanym procesie

li tego samego wroga-agresora. Tito udał się do Belgradu (gdzie wprowadziła go nowa znajoma, studentka z Pożarevacu Davorjanka Paunović). Dopiero teraz, po 22 czerwca 1941 r., wezwał do walki z Niemcami oraz z „faszystowską bandą Pavelicia”⁷⁵. „Wypada podkreślić, że komuniści jugosłowiańscy przystępowali do walki w obronie Związku Sowieckiego z myślą, że rozwój sytuacji międzynarodowej umożliwi szybką realizację ogólnych, długofalowych celów rewolucyjnych ruchu komunistycznego w skali światowej”⁷⁶. Natychmiastowa rozbudowa komunistycznych sił zbrojnych miała służyć powojennemu zdobyciu władzy przez komunistów, po zlikwidowaniu w czasie wojny światowej ludzi i sił poprzedniego reżimu. W rezultacie wybuchła bratobójcza wojna domowa: komunistyczni partyzanci Tity, czetnicy Mihailovicia, ustasze Pavelicia. Królestwo Jugosławii zaś zostało podzielone między faszystowskie reżimy. Praktycznie był to koniec Królestwa i początek szansy komunistów na zdobycie władzy i ustanowienie totalitarnego reżimu.

skazany na śmierć 15 lipca 1946 r. i w dwa dni później stracony, co wywołało oburzenie na Zachodzie, ale wkrótce (1948) konflikt Tity ze Stalinem przesłonił tę sprawę. W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 832–833.

⁷⁵ Ante Pavelić, 1889–1959, prawnik, początkowo adwokat w Zagrzebiu; w austriackiej Radzie Państwa poparł koncepcję trialistyczną; w zarządzie powołanej 5 października 1918 r. Rady Narodowej Słowenów, Chorwatów i Serbów; po powstaniu SHS coraz silniej krytykował centralizację i serbizację; w 1929 r. uciekł do Włoch, gdzie pod osłoną włoskich faszystów stworzył (1930) organizację terrorystyczną „Ustaša”; gdy 9 października 1934 r. członek macedońskiej organizacji terrorystycznej zamordował w Marsylii króla Aleksandra I oraz francuskiego ministra spraw zagranicznych Louisa Barthou, sąd francuski skazał P. zaocznie (Włochy odmówiły wydania) na karę śmierci jako współorganizatora spisku; gdy w kwietniu 1941 r. Niemcy zaatakowały Jugosławię, część oddziałów chorwackich poddawała się bez walki; P. przybył do Zagrzebia i ogłosił powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego (NHD – Nezavisna Država Hrvatska) obejmującego także część Bośni, Hercegowiny i Srem; król włoski Wiktor Emanuel II przekazał tron chorwacki swojemu krewnemu księciu Aimone di Spoleto, który przybrał imię Tomislawa II, ale faktycznie marionetkowym państwem rządził jako *poglavnik* (szef) P.; natychmiast P. przystąpił do realizacji planu ludobójczej eksterminacji ludzi uznanych za niższych rasowo – Serbów, Żydów i Cyganów, co znalazło oparcie już w dekrete z 10 kwietnia 1941 r. o ochronie krwi aryjskiej; szacuje się, że w ciągu tylko kilkunastu miesięcy do października 1942 r. ustasze wymordowali ok. 600 tys. Serbów, dalszych 300 tys. zaś uciekło przez Drinę do okupowanej przez Niemców Serbii; tworzono obozy zagłady; prowadzono też wielkie akcje przesiedleńcze; prawosławnych zmuszano do przejścia na katolicyzm; zakazano druków cyrylicą; w maju 1945 r. P. uciekł i ukrywał się we Włoszech, potem w Argentynie, Paragwaju, w końcu osiedlił się w Hiszpanii; nigdy nie poniósł żadnej odpowiedzialności za zbrodnie ludobójstwa; niektórzy historycy uważają reżim P. za najbardziej ludobójczy w Europie w czasie II wojny. W. ROSZKOWSKI, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 952–953; J. PIRJEVEC: *Tito...*, s. 118; W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 482–484.

⁷⁶ M.J. ZACHARIAS: *Komunizm. Federacja. Nacjonalizmy...*, s. 43.